

Το «Ελληνικό Θαύμα»:

*Η πόλις, η επιστήμη, ο πολίτης,
οι νόμοι, το σχολείο, η παιδεία,
η δημοκρατία.*

του Philippe NEMO(*)

I. Τα δομικά χαρακτηριστικά της ελληνικής πόλεως.

Η ελληνική πόλις γεννήθηκε χάρη σε μια καταστροφή: την κατάρρευση, γύρω στα 1200 π.Χ., των συγκεντρωτικών ιερών μοναρχιών μυκηναϊκού τύπου που υπήρχαν στο ελληνικό έδαφος. Ακολούθησε ένας μακρύς μεσαίωνας, απ' όπου αναδύθηκε γύρω στα μέσα του 8^{ου} αιώνα, μια πρωτοφανής πραγματικότητα, προϊόν ενός εξελικτικού «άλματος», η **πόλις**. Ο Ζαν-Πιέρ Βερνάν (Jean-Pierre Vernant) περιέγραψε αυτή τη μεταβολή, η οποία πραγματοποιήθηκε από τους Έλληνες πολιτικούς και στοχαστές της αρχαϊκής περιόδου (τους Επτά Σοφούς και τους ομοίους τους), με τα παρακάτω χαρακτηριστικά:

Η κρίση της κυριαρχίας. Με την

ανάδυση της πόλεως, παρατηρούμε ότι κατακερματίζεται η εξουσία του ιερού Μυκηναίου βασιλιά, ο οποίος συγκέντρωνε στο πρόσωπό του όλους τους κοινωνικούς ρόλους. Τα βασιλικά καθήκοντα ασκούνται πλέον από έναν μεγάλο αριθμό ανώτερων λειτουργών: στρατιωτικούς, δικαστές, διοικητές, ιερείς. Η μοναρχία παραχωρεί τη δέση της στη δημοκρατία. Η πολιτική εξουσία γίνεται συλλογική, τοποθετείται **es to μέσον** της κοινότητας, γίνεται «υπόθεση όλων».

Η εμφάνιση ενός δημόσιου χώρου. Ενώ η εξουσία του βασιλιά ήταν περιορισμένη στο άβατο του βασιλικού παλατιού, η εξουσία των ανώτερων λειτουργών στην καινούρια πόλη είναι δημόσια και ανοικτή, κάτι που αποδεικνύεται από την εμφάνιση **της αγοράς**, του τόπου συγκέντρωσης των πολιτών, και από την αλλαγή του ρόλου

γραφής, η οποία γίνεται το μέσον δημοσιοποίησης των ιδεών και υποβολής τους στην κρίση του ανώνυμου κοινού. Οι νόμοι γίνονται γραπτοί. Και, ενώ η γραφή αριθμεί ήδη, εκείνη την περίοδο, δύο χιλιάδες έτη, τα πρώτα κείμενα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν **βιβλία** εμφανίζονται στο πλαίσιο της ελληνικής πόλεως.

Η προώθηση του λόγου και της λογικής. Επειδή η εξουσία εκτίθεται στην **αγορά** και μπορεί εκεί να αμφισβητηθεί από οποιονδήποτε, αποφάσεις και νομοθεσίες μπορούν να επιβληθούν μόνον εφόσον έχει πειστεί για αυτές η συνέλευση. Η ορθολογική σκέψη και τέχνη του λόγου είναι οι δύο πνευματικές δημιουργίες που έχουν προέλθει απευθείας από τον δημόσιο χαρακτήρα που έλαβε η εξουσία στην αναδυόμενη «πόλη». Αργότερα, οι επιστήμονες θα τυποποιήσουν τις

ΣΟΦΙΑ ΛΑΣΚΑΡΚΑΡΙΔΟΥ: «Σπίτι στην ακροθαλασσιά» (λάδι σε χάρντιμπορντ)

μεθόδους (η λογική, η διαλεκτική, η ρητορική) της αυστηρής ορθολογικής επιχειρηματολογίας και της τέχνης του λόγου. Στην πράξη, θα επαναλάβουν απλώς αυτό το οποίο είχε καταρχάς αυθόρμητα δημιουργηθεί στην **αγορά**.

Η ισότητα απέναντι στο νόμο. Τα μέλη της πολιτικής κοινωνίας που έχουν πρόσβαση στο δημόσιο χώρο ζουν όλο και περισσότερο σαν **όμοιοι και ίσοι**. Αυτό το οποίο μετράει, προκειμένου να εξασφαλίσει ένας άνθρωπος τη θέση του στην κοινωνία, δεν είναι πια το μαγικό – θρησκευτικό αξίωμα που ασκεί ή η θέση που κατέχει σε ένα γένος, αλλά, αφενός, η ικανότητά του να μάχεται στην ίδια γραμμή με τους άλλους στη φάλαγγα των οπλιτών και, αφετέρου, η ικανότητά του να παρουσιάζει λογικά επιχειρήματα στην **αγορά**. Και, εφόσον, στο δη-

μόσιο χώρο, η έγκυρη ένσταση, η αντικειμενική παρατήρηση, μπορούν να προέλθουν από τον πιο ασήμαντο πολίτη, όπως και από τον άρχοντα, κάθε πολίτης μπορεί να υποκαταστήσει οποιονδήποτε άλλον και να ανταλλάξει τη θέση του με οποιουδήποτε άλλου. Εμφανίζεται λοιπόν ένας αφηρημένος άνθρωπος, ίσος με όλους τους άλλους ενώπιον του νόμου, υπό τη διπλή έννοια ότι, αφενός, υποτάσσεται σε αυτόν και, αφετέρου, λαμβάνει εξίσου μέρος στη διαμόρφωσή του. Η αρετή της **σωφροσύνης** υποκαθιστά τις αριστοκρατικές αρετές. Πράγματι, εμφανίζεται ένας άνθρωπος εντελώς νέος, **ο πολίτης**, δηλαδή αυτός που γνωρίζει πως είναι ίσος και θέλει να είναι ίσος με τους ομοίους του ως προς το δίκαιο, τη λογική, την αξιοπρέπεια.

Η μεταμόρφωση της θρησκευσίας.

Επινοώντας το κράτος που κυβερνάται από μια δημόσια λογική, οι Έλληνες επινόησαν παραδόξως τη θρησκευσία ή, τουλάχιστον, αυτό το οποίο εμείς, οι σύγχρονοι, αποκαλούμε έτσι. Δηλαδή, μια συγκεκριμένη, «κάθετη» σχέση του ανθρώπου με το Θεό. Προηγουμένως, η θρησκευσία ήταν κάτι τελείως διαφορετικό. Ήταν αυτό το οποίο ενώνει «οριζοντίως» την ομάδα, η μοναδική και υποχρεωτική μορφή του κοινωνικού δεσμού, ο συνδεδεικός ιστός της κοινωνικής τάξης που διασφαλίζεται μέσω της **καθάρσεως** από τη βία και λαμβάνει χώρα μέσω της τελετουργίας, σύμφωνα με το μύθο. Όμως, εφεξής, την ευθύνη για τη διατήρηση της κοινωνικής τάξης την αναλαμβάνει το κράτος, το οποίο τιμωρεί τα εγκλήματα εφαρμόζοντας ανθρώπινους νόμους. Ως εκ τούτου, η θρησκευσία γί-

νεται κοινωνικά ανώφελη. Βεβαίως, δεν χάνεται, αλλά αλλάζει ριζικά την υπόστασή της: **(α)** Μετά την ανάπτυξη της λατρείας των πολιούχων θεών, που συνδέονται με την πόλη και την επικράτειά της, η λατρεία υπόκειται στο κράτος, φαινόμενο που ακυρώνει το θρησκευτικό στοιχείο ως τέτοιο (εφόσον η πολιτική εξουσιάζει τη θρησκεία, και όχι πια το αντίστροφο, όπως στις αρχαϊκές κοινωνίες). **(β)** Εμφανίζονται, ως αντίδραση, ιδιωτικές μορφές θρησκευτικότητας, όπως τα μυστήρια, οι αδελφότητες, ο φιλοσοφικός στοχασμός γύρω από το θείο, αυτά δηλαδή που αποκλήθηκαν στη Δύση «θρησκεία».

Η διάκριση φύσεως / νόμου. Το «ελληνικό θαύμα» θα ολοκληρωθεί μόνο όταν θα γίνει η τελευταία μεταστροφή όσον αφορά το αρχαίο ιερό κράτος, που συνίσταται στο ότι ο ίδιος ο νόμος, εφόσον είναι ανθρωπίνος, μπορεί ελεύθερα να τροπο-

ποιηθεί από τον άνθρωπο και στο ότι η κοινωνική τάξη μπορεί να υπόκειται στην κριτική και την αλλαγή. Θα εμφανιστεί η πολιτική με την κυριολεκτική της έννοια, δηλαδή, όχι απλώς ως συζήτηση πάνω σε προβλήματα εκτελεστικού τύπου, που καθορίζει μια συγκεκριμένη συλλογική δράση στο πλαίσιο των εθίμων και της υφιστάμενης κοινωνικής ιεραρχίας (αυτό, τα ιερά κράτη το εφαρμόζαν ήδη και οι ανθρωπολόγοι έδειξαν μάλιστα ότι εφαρμόζοταν και εφαρμόζεται ακόμη στις «κοινωνίες χωρίς κράτος»), αλλά ως μια ουσιαστική συζήτηση που αφορά ακόμα και τους κανόνες της κοινωνικής ζωής. Αυτό προϋπέθετε τη συνειδητοποίηση της αυτονομίας της κοινωνικής τάξης σε σχέση με τη φυσική τάξη, δηλαδή του γεγονότος ότι υπάρχουν δύο ξεκάθαρα είδη τάξης, μία τάξη υπέρτατη, η **Φύση**, και μια άλλη τεχνητή, ο **Νόμος**, που έχει

δημιουργηθεί από ανθρώπους, μεταβάλλεται ανάλογα με τον τρόπο και το χρόνο, υποβάλλεται σε κριτική και μεταρρύθμιση και απορρέει από μια «σύμβαση». Η ιδέα διατυπώθηκε ρητά κατά τα δύο τελευταία τρίτα του 5^{ου} αιώνα, την εποχή των σοφιστών.

Αυτές οι μεταβολές διαφοροποιούν ξεκάθαρα την Ελλάδα από όλες τις προηγούμενες κοινωνίες, είτε πρόκειται για τις αρχαϊκές κοινωνίες είτε για τα πρώτα κράτη που προέκυψαν από την αρχαία Εγγύς Ανατολή, τα οποία ήταν όλα ακόμη τότε ιερές μοναρχίες.

II. Η ισότητα των πολιτών και η ελευθερία υπό τον νόμο.

Οι Έλληνες εγκαθίδρυσαν τις αρχές της έννομης διακυβέρνησης και της ατομικής ελευθερίας, οι οποίες είναι άρρηκτα συνδεδεμένες και αποτελούν την **πολιτική βάση** πάνω στην οποία θα οικοδομηθούν

Π. ΠΡΕΚΑΣ: «Καστελλόριζο, απόψε νύχτωσε νωρίς» (υδατογραφία)

Δ. ΜΥΤΑΡΑΣ: «Ρήγας Φεραίος» (λάδι σε ύφασμα)

τα νεότερα κράτη δικαίου.

Πράγματι, εφεξής ο πολίτης οφείλει να υπακούει μόνο σε έναν γενικό κανόνα, ίσο για όλους, ανώνυμο, και όχι σε μια προσωπική και διακριτική εντολή που προέρχεται από έναν βασιλιά, έναν πρεσβύτερο στο γένος, ένα πρόσωπο το οποίο βρίσκεται στις υψηλότερες θέσεις μιας κοινωνικό-κοσμικής ιεραρχίας. Μόνο από αυτόν εξαρτάται αν θα αποφύγει την ανιδικία με τους άλλους πολίτες ή με το κράτος. Έχοντας τα ασφαλή γνωστικά μέσα που του επιτρέπουν να διακρίνει εκ των προτέρων τι είναι θεμιτό και τι

αθέμιτο, ο ίδιος μπορεί να πάρει τη ζωή στα χέρια του, να αποφασίζει μόνος του για τις ενέργειές του, να γίνει ένα άτομο ελεύθερο.

Όταν οι Άγγλοι πολιτικοί φιλόσοφοι θα δημιουργήσουν τις εκφράσεις *government of laws, not of men* και *rule of law*, το μόνο που θα κάνουν είναι να επαναδιατυπώσουν στη δική τους γλώσσα το παλαιό ελληνικό πολιτικό ιδεώδες.

Ο Αριστοτέλης διευκρινίζει ότι ένα πολίτευμα όπου «κύριον δ' είναι το πλήθος και μη τον νόμον» δεν είναι ένα πολίτευμα ελευθερίας, διότι σε αυτή την περίπτωση «μόναρχος γαρ ο δήμος γίνεται, σύνθετος εις εκ πολλών». Αυτό το οποίο χαρακτηρίζει ένα ελεύθερο πολίτευμα δεν είναι το γεγονός ότι οι εντολές δίνονται στο όνομα του συνόλου, αλλά ότι υπάρχουν γενικοί κανόνες και όχι ειδικές εντολές. Ο δικαστής ή ο κυβερνήτης δίνει ειδικές εντολές μόνο εκεί που πρέπει να συμπληρωθούν τα αναπόφευκτα κενά του νόμου. **Αυτό που επινόησαν ουσιαστικά οι Έλληνες δεν είναι λοιπόν, όπως συχνά αναφέρεται, απλώς η δημοκρατία, αλλά το «κράτος δικαίου».**

Ένα στοιχείο ιδιαίτερα ενδεικτικό της επανάστασης των νοοτροπιών, που οφείλεται στην υπερίσχυση της ιδιότητας του πολίτη στην Αθήνα, είναι η θέση στην οποία η «πόλις» προορίζει για τους ξένους. Όπως υπενθυμίζει ο Περικλής στον Επιτάφιο, που μεταφέρθηκε από τον Θουκυδίδη, η «πόλις» υποδέχεται μαζικά τους «μετοίκους» και τους παραχωρεί τα κυριότερα πολιτικά δικαιώματα, πρώτα από όλα το δικαίωμα να διαμένουν σε αυτή για μεγάλο χρονικό διάστημα. Ειδικότερα, επειδή οι Έλληνες, και κυρίως οι Αθηναίοι, έχουν αποδώσει μια αφηρημένη έννοια στην πόλη και στον πολίτη, πολλοί άνθρωποι μπορούν να προστεθούν σε αυτό το καινούριο είδος ομάδας, ανεξάρτητα από το γένος και την εθνότητα στα οποία ανή-

κουν. Για πρώτη φορά στην ιστορία ένα κοινωνικό σύστημα παραδέχεται ότι δεν στηρίζεται σε μια κοινότητα καταγωγής.

III. Η επιστήμη.

Έχοντας επινοήσει τον κριτικό ορθολογισμό και την ισότητα απέναντι στον νόμο, οι Έλληνες επινόησαν στη συνέχεια την **επιστήμη**. Πρέπει να κατανοήσουμε ότι **πόλις** και **επιστήμη** δεν είναι δύο επινοήσεις διαδοχικές και ανεξάρτητες, αλλά ότι η μία συμπληρώνει την άλλη.

Πράγματι, καθώς εδραιώνεται το πολιτικό κράτος, η αρχαϊκή θρησκεία χάνει την επιρροή που ασκούσε στις νοοτροπίες και δεν μπορεί πια να επιβάλλει την ομοφωνία όσον αφορά τις μυθικές δοξασίες. Διάφορες υποθέσεις για τον **κόσμο** μπορούν να συζητηθούν από τους σοφούς, όπως συζητούνται οι διάφορες προτάσεις δημόσιας δράσης από τους πολιτικούς. Οι πρώτοι Έλληνες φυσικοί – δηλαδή η σχολή της Μιλήτου, ο Θαλής, ο Αναξίμανδρος, ο Αναξίμενης – είναι πιθανό να εφάρμοσαν αυθόρμητα στη **φύση** το σχήμα που οι Έλληνες εφάρμοζαν στην **κοινωνία**. Η γη, οι θάλασσες, τα άστρα είναι στη θέση που είναι και έχουν τις δικές τους ιδιότητες, γιατί αυτή η θέση και αυτές οι ιδιότητες είναι εκείνο που απορρέει από την υπακοή όλων αυτών των στοιχείων σε όμοιους φυσικούς ανώνυμους νόμους, οικουμενικούς και αναγκαίους, όπως η τάξη της πόλεως, οι θέσεις και τα αξιώματα των διαφόρων πολιτών απορρέουν από την υπακοή όλων στον ίδιο **νόμο**. Λέει ο Αναξίμανδρος:

«*Τα όντα τιμωρούνται και επανορθώνουν και' αμοιβαιότητα για την αδικία, σύμφωνα με την τάξη του χρόνου*».

Οι Έλληνες πραγματοποίησαν με αυτό τον τρόπο ένα βήμα το οποίο οι «επιστήμες» της Μεσοποταμίας ή της Αιγύπτου δεν είχαν πραγματοποιήσει. Έχει πολλάκις

επισημανθεί ότι οι πραγματείες της Μεσοποταμίας όσον αφορά την ιατρική ή την αστρολογία είναι, όπως οι προφητικές πραγματείες ή τα νομικά κείμενα (πρβλ. τον Κώδικα του Χαμουραμπί), κατάλογοι από παραδείγματα και όχι η ίδια η διατύπωση των νόμων. Η επιστήμη, λέει ο Αντρέ Πισό (Andre Pichot), ακολουθεί δύο οδούς, την «οδό των αντικειμένων» και την «οδό του επιστημονικού πνεύματος».

Μια πραγματική συγχώνευση της «οδού των αντικειμένων» και του «επιστημονικού πνεύματος» θα πραγματοποιηθεί κατά τους κλασικούς αιώνες του ελληνικού κόσμου, και κυρίως κατά την ελληνιστική και την ελληνορωμαϊκή περίοδο. Τότε θα ωριμάσουν οι μεγάλοι επιστημονικοί κλάδοι – τα μαθηματικά, η αστρονομία, η φυσική, η ιατρική, η φυσιολογία, η ζωολογία, η βιολογία κ.α..

Εν τω μεταξύ, το ίδιο επιστημονικό πνεύμα θα βρει επίσης την έκφρασή του σε αυτό που σήμερα ονομάζουμε «κοινωνικές επιστήμες». Γνωρίζουμε ότι η γραμματική, η ρητορική, οι πολιτικές επιστήμες θεμελιώθηκαν από τους σοφιστές κατά το δεύτερο μισό του 5^{ου} αιώνα και αναπτύχθηκαν τον 4^ο αιώνα από τους φιλοσόφους, τους ρήτορες και τις σχολές τους. Μια ειδική αναφορά πρέπει να γίνει στην ιστορία, η οποία αρχίζει να αναζητά το δρόμο της με τον Ηρόδοτο και τον βρίσκει με τον Θουκυδίδη, για να φτάσει μέχρι τον Πολύβιο και τους μεγάλους ιστορικούς του ελληνορωμαϊκού κόσμου. Όταν διαβάζουμε Θουκυδίδη ή Πολύβιο, βρισκόμαστε απέναντι σε ιστορικούς επιστήμονες, απελευθερωμένους από κάθε είδους προκατάληψη, οι οποίοι αναζητούν, αν όχι «ιστορικούς νόμους», τουλάχιστον κοινωνιολογικούς και ψυχολογικούς, που επιτρέπουν να εξηγήσουμε ορθολογικά τη συμπεριφορά των δρώντων υποκειμένων.

IV. Το σχολείο.

Η γέννηση της επιστήμης καθορίζει με τη σειρά της τη γέννηση του **σχολείου**, άλλη μεγάλη επινόηση την οποία θα κληρονομήσει η Δύση. Το σχολείο εγκαθιδρύεται ήδη από τη γενιά του Αριστοτέλη και του Μεγάλου Αλεξάνδρου με τη μορφή που θα διατηρήσει μέχρι το τέλος του αρχαίου κόσμου και, στη συνέχεια, χωρίς πραγματική διακοπή, **μέχρι τις σύγχρονες δυτικές κοινωνίες**.

Η έννοια του **σχολείου**, και όχι μόνο η λέξη, είναι **ελληνική**. Πράγματι, η ίδρυση σχολείων εκεί που δεν υπάρχει επιστήμη προς μεταβίβαση δεν έχει κανένα νόημα. Οι αρχαϊκές κοινωνίες δεν έχουν σχολεία,

*Αυτό που επινόησαν
ουσιαστικά οι Έλληνες
δεν είναι λοιπόν,
όπως συχνά αναφέρεται,
απλώς η
δημοκρατία, αλλά το
«κράτος δικαίου».*

έχουν μόνο τελετές και διαδικασίες μύησης. Οι αρχαίοι λαοί που γνώριζαν γραφή αλλά ήταν προγενέστεροι από την άνθηση της ελληνικής επιστήμης έχουν μόνο «σχολές γραφών», πρακτικές σχολές ειδικευμένων τεχνιτών. Μόνο όταν υπάρχει επιστήμη ανιδιοτελής, «φιλελεύθερη», μια δραστηριότητα αποκλειστικά πνευματική και απελευθερωμένη από οποιαδήποτε τεχνική καθώς και αθλητική ή στρατιωτική δραστηριότητα, υπάρχει λόγος για τη δημιουργία ενός ξεχωριστού δεσμού αφιερωμένου στη μετάδοση της επιστήμης αυτής στους νέους.

Μετά την αρχική φάση των επιστημονικών αδελφοτήτων, όπως

της αδελφότητας των πυθαγορείων, και της καθαρά ιδιωτικής διδασκαλίας των σοφιστών, οι Έλληνες θα καταρτίσουν ένα πραγματικό εκπαιδευτικό σύστημα, με δημοτικά σχολεία, όπου ο δάσκαλος μαθαίνει στα παιδιά να διαβάζουν, να γράφουν, να μετρούν. Με σχολεία μέσης εκπαίδευσης, όπου ο καθηγητής διδάσκει στους μαθητές τη γραμματική και τη λογοτεχνία και, μέσα από αυτές, το αναλυτικό πνεύμα και τη γενικότερη κουλτούρα. Τέλος, με ιδρύματα ανώτατης εκπαίδευσης – δηλαδή, με σχολές φιλοσοφίας, ρητορικής και ιατρικής. Ας σημειωθεί ότι ο λατινικός κόσμος δεν θα πρωτοτυπήσει **καθόλου** στα εκπαιδευτικά θέματα: θα υιοθετήσει αυτούσιο το ελληνικό σχολικό πρότυπο, εκτός από ένα σημείο: έχοντας επινοήσει το δίκαιο, θα δημιουργήσει εξίσου εξειδικευμένες σχολές για τον κλάδο αυτό.

Από τη στιγμή που αυτό το σύστημα θα τεθεί σε εφαρμογή, θα οδηγήσει στην εξάπλωση του επιστημονικού πνεύματος, αν όχι σε όλη την ελληνιστική και ελληνορωμαϊκή κοινωνία, τουλάχιστον στους ανώτερους κύκλους τους. Αυτό το ιδεώδες της **παιδείας**, το ιδεώδες της ανθρωπότητας που πραγματώνεται μόνο ασκώντας τα γράμματα και τις επιστήμες θα μεταφερθεί μέχρι τις μέρες μας, ακόμη και αν είναι αλήθεια ότι κατά κάποιον τρόπο θα εκλείψει ή, μάλλον, θα πέσει σε χειμερία νάρκη, κατά τους πρώτους αιώνες του χριστιανισμού.

(*) Ο **Philippe Nemo** (Φίλιπ Νεμό) είναι συγγραφέας και πανεπιστημιακός καθοδηγητής. Διδάσκει σήμερα στην ESCP – EAP (Παρίσι).